References:

1. Floridi, L 2011, *The Philosophy of Information*, Oxford University Press, Oxford, 401 p.
2. Floridi, L 2024, 'The Hardware Turn in the Digital Discourse: An Analysis, Explanation, and Potential Risk', *Philosophy & Technology*, 37(1), 39. Available at: <https://doi.org/10.1007/s13347-024-00723-1>. [25 May 2026].
3. Gabriel, M, Horn, C, Katsman, A, Krull, W, Lippold, AL, Pelluchon, C & Venzke, I 2022, *Towards a New Enlightenment: The Case for Future-Oriented Humanities*, transcript Verlag, Bielefeld. Available at: <https://doi.org/10.14361/9783839465707>. [25 May 2026].
4. Huerta Castillo, I 2025, 'The Transmodern Digital Enlightenment: DIY Epistemologies, AI–IoT Infrastructures, and Epistemic Justice', *PhilArchive*. Available at: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18018718>. [25 May 2026].
5. Jandrić, P & Knox, J 2022, 'The postdigital turn: Philosophy, education, research', *Policy Futures in Education*, vol. 20, no. 7, pp. 780–795. Available at: <https://doi.org/10.1177/14782103211062713>. [25 May 2026].
6. Kaufman, P 2021, *The New Enlightenment and the Fight to Free Knowledge*, Seven Stories Press, New York.
7. Latour, B 1987, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 274 p.
8. Metakides, G et al. 2025, 'Digital Enlightenment, Digital Humanism, and Computer-supported Collaboration in Artificial Intelligence Era', *Annals of Data Science*, no. 6, pp. 1799–1823. Available at: <https://doi.org/10.1007/s40745-025-00640-w>. [25 May 2026].
9. Pinker, S 2018, *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*, Viking, New York, 578 p.
10. Nayak, B 2025, *Dialectic of Digital Enlightenment: Reclaiming Radical Philosophy for Our Times*, Springer, 313 p.

Надійшло до видання / Received *25.05.2026*
Прийнято до друку / Accepted *10.06.2026*

Анотація.

Актуальність теми дослідження. *Попри стрімкий розвиток знань і технологій, постійну зміну поглядів і наукових парадигм, актуальність філософського осмислення "часу" залишається нагальним, породжує все нові дискусії та трактування і містить низку "вічних" філософських питань, зокрема питання природи часу, детермінованості, незворотності, співвідношення суб'єктивного сприйняття та об'єктивних критеріїв визначення часу тощо.*

Постановка проблеми. *Відомо, що проблемою часу фундаментально займається фізика. Не оминається проблема визначення часу природничими чи точними науками. Різні аспекти темпоральності цікавлять будь-яку гуманітарну сферу.*

"Час" є каркасом переважної більшості мов. Мова передує суб'єкту та безпосередньо визначає його онтологічну присутність, тому здатна формувати та відображати світогляд. А питання світогляду, в свою чергу, вже напряму пов'язано з цариною філософії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *Обрана проблематика огляду є предметом вивчення багатьох дослідників з різних галузей. Серед існуючого*

DOI 10.33930/ed.2019.5007.59(5-6)-5
УДК 12:122/129+165.6/.8+7.06+001.2

ОГЛЯД ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПІДХОДІВ РОЗУМІННЯ ЧАСУ В НАУЦІ, ФІЛОСОФІЇ ТА МИСТЕЦТВІ

В. Б. Пенюк

ISSN: 2522-9699, 2616-5007

різноманіття досліджень варто відмітити роботу "Концептуальні основи філософії часу…" [13] міжнародний склад дослідників якої висвітлює найновітніші тенденції філософії, фізики, нейронаук та інформаційних технологій. Метафізична позиція розуміння природи часу докладно розглянута, наприклад, в роботі "Час в онтології Корнеліуса Касторіадіса" [15]. В контексті мистецтва варто звернути увагу на роботи вітчизняної дослідниці Копистянської Н., що розкривають взаємовідношення теоретичних понять час/художній час на прикладі живопису [7] та ґрунтовне дослідження часових і просторових уявлень у процесі створення музики [3].

Постановка завдання. *Метою даного огляду є дослідити різноманіття філософських вчень, як наукового так і метафізичного характеру, виявити певні закономірності розвитку ідей в контексті світоглядної еволюції поглядів людини.*

Аналізуючи різні концепти та підходи, з боку науки, філософії чи мистецтва, є можливість вичленити дві генеральні лінії розвитку західно-європейської думки, які за допомогою даного огляду можуть бути представлені та певним чином інтерпретовані.

Основним методом дослідження є компаративістика, історичний метод: дослідження світоглядної картини у динамічному розвитку, становленні та у зв'язку з різними етапами розвитку суспільства, аналіз та синтез, абстрагування, герменевтична складова.

Виклад основного матеріалу. *На початку XX століття у фізиці з'явилась теорія відносності Альберта Ейнштейна і вона кардинально змінила погляди на світ. Це зумовило перегляд наукових вихідних положень тогочасної фізики та переосмислення картини світу загалом.*

В опозиції до поглядів Ейнштейна перебував французький філософ, засновник течії інтуїтивізму Анрі Бергсон. Він відстоював власну позицію розуміння часу, засновану на психологічному підході і розробляв концепцію тривалості. 6 квітня 1922 року у Парижі відбулись дебати Ейнштейна та Бергсона, де й зітнулись дві протилежні думки і позиції.

Висновки. *В історії розвитку науки, філософії та мистецтва дві умовні лінії-підходи. Перша лінія у західно-європейській філософії започатковується у античних поглядах Геракліта та Аристотеля, умовно проглядається у християнських уявленнях про лінійну модель часу. В подальшому, спирається на погляди емпіричної філософії і, нарешті, набуває певної довершеності в класичній механіці Ісаака Ньютона. В подальшому закріплюється підходом позитивістів та матеріалістів та трансформується у погляди фізика Альберта Ейнштейна.*

Вперше центром специфічного розуміння "внутрішнього часу" стає психологічний підхід Августина Аврелія, який продовжиться у філософії Едмунда Гуссерля, Жана-Поля Сартра і стане стрижнем позиції Анрі Бергсона.

Полемічне зіткнення двох підходів Ейнштейна/Бергсона, безумовно, дає цікавий результат для подальшого аналізу минулих та сучасних уявлень про час.

Ключові слова: *час, простір, простір-час, фізика, філософія, мистецтво, інтуїтивізм, екзистенціалізм, феноменологія, постнекласична наука, позитивізм, постпозитивізм, синергетика, ідея циклічності часу, ідея лінійності часу, психологічна концепція часу, метафізика, мистецтво, кубізм*

AN OVERVIEW OF WESTERN EUROPEAN APPROACHES TO THE CONCEPT OF TIME IN SCIENCE, PHILOSOPHY, AND ART

Vadym Peniuk

Abstract.

Relevance of the research. *Despite the rapid advancement of knowledge and technology, and the constant evolution of perspectives and scientific paradigms, the relevance of the philosophical reflection on "time" remains pressing, giving rise to ever-new discussions and interpretations and encompassing a series of "eternal" philosophical questions, including the nature of time, determinism, irreversibility, the relationship between subjective perception and objective criteria for defining time, and so on.*

Problem statement. *It is well known that physics fundamentally deals with the problem of time. The problem of defining time is also addressed by natural and exact sciences. Various aspects of temporality are of interest to economics, politics, psychology, history, as well as cultural studies and any other field in the humanities.*

ISSN: 2522-9699, 2616-5007

"Time" serves as the framework for the vast majority of languages. And language, in general, precedes the subject and directly determines its ontological presence, and is therefore capable of shaping and reflecting a worldview. The question of worldview, in turn, is directly linked to the realm of philosophy.

Analysis of recent reseafch and publications. *The topics selected for this review are undoubtedly the subject of study by many researchers from various fields. Among the wide variety of existing studies, it is worth noting the work "Conceptual Foundations of the Philosophy of Time..." [13], whose international team of researchers highlights the latest trends in philosophy, physics, neuroscience, and information technology The metaphysical perspective on the nature of time is examined in detail, for example, in the work "Time in the Ontology of Cornelius Castoriadis" [15]. In the context of art, it is worth noting the works of Ukrainian researcher N. Kopystianska, which explore the relationship between the theoretical concepts of "time" and "artistic time" using painting as an example [7], as well as her in-depth study of temporal and spatial perceptions in the process of music creation [3].*

Research task. *The purpose of this review is to explore the diversity of philosophical doctrines, both scientific and metaphysical in nature, and to identify certain patterns in the development of ideas within the context of the evolution of human worldviews.*

By analyzing various concepts and approaches – whether from the perspectives of science, philosophy, or art—it is possible to identify two general lines of development in Western European thought, which this review aims to present and interpret in a specific way.

The primary research methods include comparative studies and the historical method: examining the worldview in its dynamic development and formation in relation to various stages of societal development, as well as analysis, synthesis, abstraction, and hermeneutics.

Main material presentation. *At the beginning of the 20th century, Albert Einstein's theory of relativity emerged in physics and it radically changed views of the world. This entailed a reevaluation of the fundamental scientific premises of contemporary physics and a rethinking of the worldview as a whole.*

Opposing Einstein's views was the French philosopher Henri Bergson, the founder of the school of intuitionism. He defended his own understanding of time, based on a psychological approach, and developed the concept of duration. On April 6, 1922, a debate between Einstein and Bergson took place in Paris, where these two opposing views and positions clashed.

Conclusions*. In the history of the development of science, philosophy, and art, there are two general lines of thought. The first line in Western European philosophy has its origins in the ancient views of Heraclitus and Aristotle and can be roughly traced in Christian conceptions of a linear model of time. Subsequently, it drew upon the views of empirical philosophy and ultimately reached a certain level of perfection in Isaac Newton's classical mechanics. Later, it was reinforced by the approach of positivists and materialists and transformed into the views of physicist Albert Einstein.*

For the first time, the psychological approach of Augustine of Hippo became the center of a specific understanding of "inner time," an approach that continued in the philosophy of Edmund Husserl and Jean-Paul Sartre and undoubtedly became the cornerstone of Henri Bergson's position.

The polemical clash between the Einstein/Bergson approaches undoubtedly yields an interesting result for further analysis of past and present conceptions of time.

Key words*: time, space, space-time, physics, philosophy, art, intuitionism, existentialism, phenomenology, post-classical science, positivism, post-positivism, synergetics, the idea of the cyclical nature of time, the idea of the linearity of time, the psychological concept of time, metaphysics, art, Cubism*

Актуальність теми дослідження. Попри стрімкий розвиток знань і технологій, постійну зміну поглядів і наукових парадигм, актуальність філософського осмислення "часу" залишається нагальним, породжує все нові дискусії та трактування і містить низку "вічних" філософських питань, зокрема питання природи часу, детермінованості, незворотності, співвідношення суб'єктивного сприйняття та об'єктивних критеріїв визначення часу тощо.

До питання осмислення "часу" можна підходити з різних позицій, а приклади цього можна побачити у філософії різних епох, у різних науках і, звісно, у мистецтві. Складно знайти галузь, до якої тією чи іншою мірою не було б дотичним поняття "час". За своєю

ISSN: 2522-9699, 2616-5007

формою та змістом це складне та багатогранне утворення, в якому можна виділяти різноманітні аспекти. Якщо б хтось задумав створити окрему "епістему" (тобто систему знань, в сенсі Аристотеля), що присвячена вивченню проблем, виключно пов'язаних з поняттям "час", то мультидисциплінарність такої епістеми, скоріш за все, перевершувала би всі очікування, вимагала від спеціалістів надмірно-енциклопедичного об'єму знань і нагадувала б "бестіарій Боргеса". І в цьому сенсі зрозуміла претензія фізика Альберта Ейнштейна до філософської метафізики, яку він виразив у полемічній фразі: "*Часу філософів не існує!*"

Проте, міждисциплінарний підхід станом на зараз є джерелом, що формує сенси філософії та постнекласичної науки, дозволяє аналізувати різноманітні історичні процеси, мистецькі артефакти, сучасні мистецькі практики, або ж, навіть, напряму їх застосовувати. Необхідність міждисциплінарного синтезу продиктована станом справ та відображує нагальні потреби сучасного інформаційного суспільства, де трансформація розуміння та використання часу підлягає глибинній ревізії.

Постановка проблеми. Окрім тотальної присутності феномену "часу" майже у всіх сферах буття людини, наслідком чого є строката багатоманітність його розуміння в межах тієї чи іншої концепції (які іноді важко навіть просто звести до купи), існує ще одна проблема: у багатьох випадках про поняття "час" можна і потрібно вести мову не виокремлено, а в сукупності з поняттям "простір", що значно збільшує об'єм проблем та ускладнює всю структуру взаємозв'язків.

Відомо, що проблемою часу фундаментально займається фізика: внаслідок цього розвиваються також і її відгалуження: астрофізика, космологія тощо. Не оминається проблема визначення часу біологією, геологією, астрономією та багатьма іншими природничими чи точними науками. Різні аспекти темпоральності цікавлять економіку, політику, психологію, безперечно – історію, а також культурологію та будь-яку іншу гуманітарну сферу. Не виключає фактор осмислення часу будь-яка практична діяльність людини (навіть у буденних формах), причому на всіх можливих рівнях, від "мікро-" до "макро-".

Мистецтво, взагалі, напряму працює з феноменом часу, а в деяких видах мистецтв час є первинною основою їх існування. У класичній естетиці є традиційний поділ на "просторові", "часові" та "просторово-часові" (або їх ще називають "синтетичні") мистецтва, в залежності від того, чи розгортається твір мистецтва у сприйнятті реципієнта у просторі (наприклад, архітектура), у часі (наприклад, музика) чи одночасно у обох вимірах (наприклад, театр чи кінематограф).

Цікавим моментом є також і те, що "час" є каркасом переважної більшості мов. Виражається час, як правило, через граматичну форму дієслова, що в різних мовних групах має різну структуру і описує форми взаємодії суб'єкту мовлення зі змістом вимовленого та безпосередньо впливає на синтаксис, семантику та прагматику кожної окремо взятої мови, чи то природньої, чи то, навіть, штучної.

А мова загалом, в свою чергу, є не лише засобом комунікації та предметом вивчення лінгвістів чи літературознавців: *"Мова є дім буття. У помешканні мови проживає людина"* [4, с. 51], як висловився німецький філософ Мартін Гайдеґґер (1889-1976) у своєму "Листі про гуманізм", тобто мова передує суб'єкту та безпосередньо визначає його онтологічну присутність, тому здатна формувати та відображати світогляд. А питання світогляду, в свою чергу, вже напряму пов'язано з цариною філософії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана проблематика огляду, без сумнівів, є предметом вивчення багатьох дослідників з різних галузей. Серед існуючого різноманіття досліджень варто відмітити роботу "Концептуальні основи філософії часу…" [13] міжнародний склад дослідників якої висвітлює найновітніші тенденції філософії, фізики, нейронаук та інформаційних технологій та дають обрис концептуальної основи філософського розуміння часу на тлі наукових досягнень сучасності. Метафізична позиція розуміння природи часу докладно розглянута, наприклад, в роботі "Час в онтології Корнеліуса Касторіадіса" [15]. В контексті мистецтва варто звернути увагу на роботи вітчизняної дослідниці Н. Копистянської, що розкривають взаємовідношення теоретичних понять час/художній час на прикладі живопису [7] та ґрунтовне дослідження часових і просторових уявлень у процесі створення музики [3].

Постановка завдання. Метою даного огляду є дослідити строкате різноманіття

ISSN: 2522-9699, 2616-5007

філософських вчень як наукового так і метафізичного характеру а, також, виявити певні закономірності розвитку ідей в контексті світоглядної еволюції поглядів людини.

Аналізуючи різні концепти та підходи, з боку науки, філософії чи мистецтва і яку роль у концептуальному каркасі думки вони виконують, є можливість вичленити дві генеральні лінії розвитку західно-європейської думки, які за допомогою даного огляду можуть бути представлені та певним чином інтерпретовані.

Основним методом дослідження є компаративістика, історичний метод: дослідження світоглядної картини у динамічному розвитку, становленні та у зв'язку з різними етапами розвитку суспільства, аналіз та синтез, абстрагування, герменевтична складова.

Виклад основного матеріалу. Первинні спроби осмислити та відобразити "час" можна спостерігати в рамках найпершої історичної форми світогляду, а саме, в межах міфологічного світогляду. У міфологічній свідомості суб'єкт та об'єкт є нероздільними, людина не мислить себе виокремлено зі світу природи та певним чином ототожнює себе зі світом власної уяви, фантазії, власного досвіду та специфічним чином перетвореного міфом досвіду попередніх поколінь. Все це людина поширює на оточуючий світ, утворюючи з ним нерозривну єдність.

Виходячи з цього, по-перше, переважна більшість міфів різних народів світу апелює до моделі виникнення (створення) світу, тобто тією чи іншою мірою покладається *початок,* первинна точка відліку часу.

По-друге, взаємодія прадавньої людини зі світом фактично ще несвідомо відбувається через *рух*, який підкорюється певному *ритму,* що породжує *танок*, а це, в свою чергу, можна назвати першою спробою опанування часу, яка ґрунтується на людській тілесності. Тобто, з самого початку, тіло людини є тим інструментом, що, певною мірою, здатне відображувати час.

З розвитком цивілізації та ускладненням людських взаємовідносин, у відношенні людини до світу в рамках міфологічного світогляду визрівають дві моделі розуміння часу. Наприклад, давньоєгипетська цивілізація розвивалась навколо *ідеї циклічності*, яку породжують розливи річки Ніл. Оскільки ці розливи мали велике значення для сільськогосподарської діяльності, а цикл річки був стабільним, це дозволило побачити закономірність розливу Нілу з появою на ранковому небі зірки Сиріус (або Сотіс, як називали її єгиптяни), що стало передумовою до побудови календарю.

Ідею циклічності (або повторюваності) можна спостерігати у багатьох міфах різних культур та народів. Крім того, "підказка" циклічності лежить на поверхні та міститься як у явищах природи, які спостерігає людина (пори року, фази луни), так і у різноманітних тогочасних інженерних винаходах (наприклад, колесо), у самих інструментах для вимірювання часу, тощо (різноманітні сонячні годинники, клепсидри, пісочні годинники).

Більш того, можна навіть зустріти та дослідити ідею циклічності у філософських конструктах античного світу. Для прикладу, давньогрецький філософ Геракліт (544-483 р. до н.е.) вважав першопочатком світу вогонь. У трактаті "Про природу" він пише: *"Цей космос, той самий для всіх, ніхто ані з богів, ані з людей не створив, а вічно був, є й буде вогонь вічно живий, що спалахує мірою та мірою згасає"* [5, с. 62] Всесвіт (Космос) породжується з вогню, він є єдиним та постійно мінливим, а наприкінці повністю згорає у світовій пожежі ("екпірозіс"). Проте, завдяки тому, що вогонь сам по собі не можливо знищити, бо всередині той містить "логос", – вогонь самовідновлюється і розпалюється знов, породжуючи Всесвіт (Космос). Цей процес відновлення завжди відбувається через рівні, хоча і дуже великі проміжки часу, причому це відбувається постійно та взагалі не містить початку та кінця.

Проте, цікавим є те, що система Геракліта відображає не лише саму ідею циклічності, яка є вже достатньо розвинутою на рівні міфологічного світогляду, а й, одночасно, ідею *лінійності* та *незворотності*. Згадаємо найбільш відомий вислів, що приписують Геракліту, про те, що *"все тече та змінюється і не можна увійти в одну річку двічі"* [5, с. 51]. Слід зазначити, що мислення Геракліта має діалектичний характер, тобто специфічним чином поєднує у собі протилежності, які не просто не руйнують філософську систему через протиріччя, а, навпаки, стають системо-утворюючим принципом, що лише зміцнюється завдяки діалектиці.

Перші зародки *ідеї лінійності* можна знайти у Месопотамської цивілізації. Як відомо, вона виникла та розвивалась у долині поміж двох річок Тигр та Євфрат. Нестабільність та подекуди підступна мінливість циклу цих річок породжувала природні загрози та змушувала

ISSN: 2522-9699, 2616-5007

шукати тогочасних мудреців основу стабільності у зоряному небі. Можливо, саме тому у шумерів активно розвивалися астрономія (астрологія) та математика. І, можливо, саме в цій культурі можна побачити зародки ідеї есхатології (кінця світу), що стали домінувати набагато пізніше.

Найбільш чітко *ідея лінійності* часу артикулюється вже через релігійний світогляд. Основною рисою такого світогляду є жорстке виокремлення суб'єкту та перенесення основної уваги з зовнішнього оточуючого світу на "світ духовний", тобто на все те, що лежить за межами матеріального. Фундаментом такого світогляду стає поняття "віра".

Для Західної Європи в епоху Середньовіччя каталізатором виступає розвиток і подальше домінування християнської релігії. Історія людства у християнських доктринах мислиться як пряма лінія від умовної точки 'А' (нею може бути старозавітне "створення світу" або "створення Адама", чи новозавітне "народження" або "воскресіння Ісуса Христа") до умовної точки 'В' ("Апокаліпсіс", "Страшний суд" тощо).

Цікавим є також факт, що найбільш уживане сучасне літочислення (тобто, наприклад, поточний "2026 рік", який ще може позначатися як "нова ера", або "від Різдва Христового") було започатковане римським монахом Діонісієм Малим у 524 році, коли він вираховував дати народження та розп'яття Христа через римське літочислення "ери Діоклетіана". А широке розповсюдження це літочислення отримало від бенедиктинського монаха Біди Преподобного починаючи з 731 року.

Ще одним цікавим культурологічним моментом є те, що таке літочислення взагалі не є загальноприйнятим в усьому світі за замовченням та універсальним по суті. Хоча і може скластись враження, що таке літочислення зараз вже стало стандартом для різноманітних наук та є результатом конвенції.

В багатьох культурах як використовувались, так подекуди і використовуються паралельно зовсім інші стандарти та моделі літочислення. Наприклад, у арабо-мусульманській традиції точкою відліку є "хіджра": це рік, коли пророк Магомет втік з Мекки до Медини. Таке літочислення введено халіфом Омаром приблизно у 634-644 роках (у традиційному європейському літочисленні).

Або у буддійській традиції на Тайланді використовують Тайський сонячний календар, а його літочислення розпочинається з відходу Будди у нірвану (що відповідає 543 року до н.е. у традиційному європейському літочисленні).

Але якщо повернутись до філософії Середньовіччя, то неможливо не згадати про концепцію часу Августина Аврелія (354-430). Найбільш відомою з цього приводу є 11 книга трактату "Сповідь", де Августин розмірковує над природою часу та намагається дати власне тлумачення, яке пізніше буде трактуватись, як тлумачення часу через його психологічне сприйняття, тобто *психологічна концепція часу*. У Августина вона має наступний вигляд: *"Тепер мені видається ясним і очевидним той факт, що ні прийдешність, ні минувшина не існують. Отже, неправильно казати: "Є три часи: минувший, теперішній і майбутній"; краще вже б сказати так: "Є три часи: теперішній минувшини, теперішній теперішності і теперішній майбутності". Ці три способи є в нашому дусі, однак деінде я їх не бачу. Теперішність речей минулих – пам'ять; теперішність речей теперішніх – їх пряме бачення; теперішність прийдешності – це сподівання"* [1, с. 227].

Щоб дослідити трансформацію цієї думки Августина, потрібно зробити досить сміливий стрибок наперед у часі. Набагато пізніше, вже у XX столітті Едмунд Гусерль (1859-1938), розробляючи феноменологічну філософію, або іншими словами філософію свідомості, наголошує, що розглядаючи акти свідомості в межах безперервного потоку внутрішнього переживання часу, ми можемо виділити такі формальні структури, як "ретенція" (утримування) – це первинна пам'ять, що дозволяє утримувати теперішній момент у свідомості. Та "протенція" (первинне очікування), яка дозволяє "підтягувати" свідомість до "живого теперішнього". З протенції та ретенції складається іманентний (внутрішньо присутній) час свідомості, який є фундаментальною формою зв'язку всіх внутрішніх переживань людини [15].

Відштовхуючись від феноменології, Жан-Поль Сартр (1905-1980), в свою чергу, проголошує, що "екзистенція" (існування) передує сутності [9]. Індивідуальний час кожної конкретної людини обмежений двома моментами – народженням та смертю. Тому людина, що з народження "закинута у цей світ", – постійно приречена на свободу вибору в межах певного часу до неминучого настання смерті. Час виступає як руйнівник людського

ISSN: 2522-9699, 2616-5007

існування. Проте, людина здатна протидіяти часу та заповнити власне існування, втілюючи у реальність власний "проект" самої себе. Вона у "проєктуванні" ніби відштовхується від фінальної крапки і у зворотному часовому напрямку "вибудовує" власне "Я". Глибоко досліджуючи і осмислюючи цю проблему в своєму трактаті "Буття і ніщо" [10], найбільш наглядно і вдало ці ідеї Жан-Поль Сартр втілює у літературній формі в романі "Слова" [11]. Таким чином у XX столітті на філософській мапі з'являється екзистенціалізм.

Повертаючись у Добу великих географічних відкриттів та Коперниківської революції, у час інтенсивного розвитку науки та техніки, у момент розквіту точних та природничих наук, у добу Просвітництва та раціоналізму, можна констатувати кардинальну зміну світоглядної картини світу. Релігійний світогляд поступово заміщується науково-філософським. Фундаментом для нової філософії стають "принцип універсального сумніву" Рене Декарта (1596-1650) та "велике становлення наук" Френсіса Бекона (1561-1626). Знання проголошується джерелом могутності (згадаємо славетний Беконівський вислів: "*Knowledge is power!*"), а основною ціллю стає отримання і систематизація нових знань про об'єктивний світ з метою подальшого використання у практичній діяльності людини.

Тоді ж, видатний фізик, математик і філософ Ісаак Ньютон (1643-1727) у трактаті "Математичні начала натуральної філософії" дає класичне визначення категорії "час", що є абсолютним, математичним та істинним завдяки своїй ідеальній рівномірності (тривалості) та незалежності – як від іншої субстанції (простір), так і від різноманіття психологічного відчуття спостерігача. Це і стане фундаментальним постулатом для точних наук аж до XX століття.

Ісаак Ньютон розрізняв абсолютний час, як зовнішню умову буття та відносний час – що виражає тривалість конкретних станів та процесів, що можна вимірювати за допомогою періодичних процесів (наприклад, обертання Землі навколо Сонця чи навколо своєї осі, різноманітні коливання маятника).

Інше розуміння часу, так само характерне для натурфілософії XVII–XIX століття, як і Ньютонівське, це коли час розуміється як тривалість процесів та міра всезагальної зміни тіл. Цього погляду дотримувались Рене Декарт, Готфрід Лейбніц, та Дені Дідро і намагались критикувати позицію субстанційної замкненості та абсолютності часу Ісаака Ньютона.

Цікаво, що підґрунтя для такого нового розуміння і тлумачення часу заклав ще давньогрецький філософ Аристотель (384-322 р. до н.е.), який визначав, що "*час, таким чином, є число руху по відношенню до попереднього та до наступного, та належить безперервному*" [2, Phys. IV, 11, 219b5].

А німецький класичний філософ Імануїл Кант (1724-1804) у фундаментальному трактаті "Критика чистого розуму" визначив простір і час як апріорні форми чуттєвого споглядання. *"Час не є емпіричне поняття, виведене з якогось досвіду. Адже співіснування або послідовність навіть не входили б до [складу] сприйняття, якби в основі не лежало a priori уявлення часу…. Час є необхідне уявлення, що лежить в основі всіх споглядань. … Час є ніщо інше, як форма внутрішнього чуття, себто форма споглядання нас самих і нашого внутрішнього стану. … Час є апріорна формальна умова всіх явищ взагалі"* [6, с. 62-64] Тобто, за Кантом, це означало, що вони не мають об'єктивного існування, вони є певною внутрішньою до-досвідною "матрицею", через структуру якої ми здатні отримувати чуттєві дані. На основі апріорних форм простору і часу в рамках трансцендентальної естетики суб'єкт пізнання здатен продукувати нову форму знання – апріорні синтетичні судження.

З розквітом матеріалістичного філософування, з появою позитивізму та марксизму визначення часу трансформувалось у наступне: "*Час – це атрибут та всезагальна форма буття матерії, що виражає тривалість буття та послідовність зміни станів усіх матеріальних систем та процесів у світі. Час не існує сам по собі, тобто поза матеріальними вимірами. Так само не існує матеріальних систем та процесів, яким не була би притаманна тривалість та які б не змінювались від минулого до майбутнього*" [12, с. 757-758]. Таке визначення можна зустріти у філософських словниках, особливо що належать періоду панування марксистської ідеологічної доктрини.

На початку XX століття у фізиці з'являється теорія відносності Альберта Ейнштейна (1879-1955) яка складається з двох частин "СТВ" (спеціальна теорія відносності) та "ЗТВ" (загальна теорія відносності), і вона кардинально змінює погляди на світ не лише у науковому товаристві. Час втрачає статус абсолюту – цікаво, що механіка Ньютона не заперечується, а проголошується лише "окремим випадком", що працює виключно за

ISSN: 2522-9699, 2616-5007

певних специфічних умов в рамках нашої планети та залежить від її різноманітних, в тому числі – гравітаційних, характеристик. Час перестає буди відокремленим від станів руху та рівномірним, спливаючим з постійною швидкістю. Ейнштейн взаємопов'язує між собою час-простір, як єдину взаємозалежну систему, здатну змінювати свої характеристики від взаємодії. Це тягне за собою перегляд наукових вихідних положень тогочасної фізики та переосмислення картини світу загалом.

Позанаукові наслідки ідей Ейнштейна активно проявились навіть в мистецтві та масовій культурі XX століття: це і шикування екіпажу у вигляді формули еквівалентності маси і енергії Ейнштейна на палубі першого атомного авіаносця USS Enterprise; це і осмислення та різноманітні інтерпретації в сюжетах поп-культури відомого "парадоксу близнюків"; це й виникнення та стрімкий розвиток окремого великого жанру хроно-фантастики в рамках літератури science-fiction, започаткованого письменником Гербертом Веллсом (роман "Машина часу"); це й популярність особливого типу модерністського живопису, *кубізму*, засновник якого Пабло Пікассо напряму вказував джерелом натхнення та розуміння кубістичного живопису – теорію відносності Ейнштейна. Сюди ж можна додати і течію сюрреалізму, з прикладом чудової ілюстрації новітніх ідеї у картині Сальвадора Далі "*Постійність пам'яті*". Це й намагання безлічі кінематографістів грати з "часом" в рамках кінематографічної стрічки: від "Космічної Одіссеї" Стенлі Кубріка до "Інтерстеллара" Крістофера Нолана, від "Загадкової історії Бенджаміна Баттона" Девіда Фінчера до "Незворотності" Гаспара Ное.

В опозиції до поглядів Ейнштейна перебував французький філософ, засновник течії інтуїтивізму Анрі Бергсон (1859-1841). Не заперечуючи в цілому вагомість фізичних дослідів і математичних викладок, в тому числі Ейнштейна, він відстоював власну позицію розуміння часу, засновану на психологічному підході і розробляючи концепцію тривалості. У праці "Тривалість і одночасність" [14] він наголошує, що "чиста тривалість", що є протилежністю "часу годинника" (так він називає концепцію Ейнштейна, та фізиків загалом) пізнається за допомогою інтуїції та пам'яті, при чому пам'ять він трактує досить метафізично – як неперервність протікання життя. 6 квітня 1922 року у Парижі відбулись дебати Ейнштейна та Бергсона, де й зітнулись дві протилежні думки і позиції [16]. Саме у цій полеміці Ейнштейн і скаже фразу: "*Часу філософів не існує!*".

У постмодерній філософії можна зустріти думку, що потрібно відмовитись від суб'єкту пізнання: це, наприклад, концепції "смерті автора" Ролана Барта (1915-1980) та "світ як текст" Жака Дерріда (1930-2004). В таких умовах час втрачає сенс, бо характеризують такий концепт вже певна "позачасовість". В свою чергу, Жиль Дельоз (1925-1995), продовжуючи лінію Бергсона, розробляє поняття "час-образ", застосовуючи його в першу чергу до кіномистецтва.

Або інший приклад – концепція споживацького суспільства Жана Бодрійяра (1929-2007). Час, за Бодрійяром, має споживацьку вартість. Його структура прорахована споживацьким суспільством. Час є гомогенним у своєму статусі елементу виробництва, тому люди стали "відходами грошей та часу". У споживацькому суспільстві не можливо витратити час поза межами системи споживання.

Слід згадати розвідки деяких теоретиків постпозитивізму, які радикально зсунули трактування категорії "час" в бік епістемології. У теорії фальсифікації Карла Поппера (1902-1994) час поруч з емпіричними даними виконує суто інструментальну функцію накопичення *спростування* для певної наукової теорії, що і виступає критерієм істинності для неї.

Наукові революції Томаса Куна (1922-1996) є точками епістемологічної зміни поточної парадигми науки. Час "нормальної науки", якому характерна рівномірність, є середовищем для вчених у поточному розв'язанні наукових проблем в рамках загальноприйнятої наукової парадигми, проте, поступово, накопичуються аномалії в рамках пануючої наукової парадигми, що й породжує кризу, конфлікт між загальною картиною світу та наявними відхиленнями у науковому співтоваристві. Це і є необхідною умовою для парадигмального зсуву і визначається часом "наукової революції". Наукова революція є своєрідним раптовим вибухом у історії науки, яка дозволяє повністю змінити парадигму. Науковий прогрес, таким чином, визначається не лише через накопичення знань, а через соціальну взаємодію вчених у науковій спільноті в рамках циклічного переходу від "норми" до "революції" та навпаки [8].

У постнекласичній науці найвідоміші представники та засновники нової дисципліни

ISSN: 2522-9699, 2616-5007

синергетики – Герман Гакен (1927-2024) та Ілля Пригожин (1917-2003) для часу визначають наступні характеристики: нелінійність, незворотність, локальність та різнорідність (мультитеморальність), людинорозмірність тощо. Стрілою часу системи рухаються у часі через точки біфуркації, самоорганізуються з хаосу та реагують на зовнішні впливи. Наприклад, саме спостереження дослідника здатне суттєво вплинути не лише на результати дослідження, а й на поведінку самоорганізуючої системи.

Саме підхід синергетики намагається врахувати обидві протилежні точки зору Ейнштейна/Бергсона.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Оглядаючи строкату різноманітність підходів до проблеми осмислення часу, можна побачити в історії розвитку науки, філософії та мистецтва дві умовні лінії-підходи. Перша лінія у західно-європейській філософії започатковується у античних поглядах Геракліта та Аристотеля, умовно проглядається у християнських уявленнях про лінійну модель часу, а, в подальшому, спирається на погляди емпіричної філософії і, нарешті, набуває певної довершеності в класичній механіці Ісаака Ньютона. В подальшому закріплюється підходом позитивістів та матеріалістів та трансформується у погляди фізика Альберта Ейнштейна.

Інший, метафізичний підхід, глибоко укорінений у міфологічній свідомості та праобразом майбутньої метафізики стане уявлення циклічної моделі часу. Оминаючи Парменіда і Платона, які, звісно ж, визначили метафізичний стиль мислення і заклали основу метафізики як такої, вперше центром специфічного розуміння “внутрішнього часу” стане психологічний підхід Августина Аврелія, який продовжиться у філософії Едмунда Гуссерля, Жана-Поля Сартра і, безумовно стане стрижнем позиції Анрі Бергсона.

Полемічне зіткнення двох підходів Ейнштейна/Бергсона, безумовно, дає цікавий результат для подальшого аналізу минулих та сучасних уявлень про час. Можлива інтерпретація з боку розведення певних поглядів, виявлення їх первинних основ та трансформації протягом століть. Так само, можна констатувати тенденцію до пошуку взаєморозуміння, зняття напруги і намагання вичерпати проблематику для синтезуючого зняття і переходу у нову якість. Безумовно даний огляд далекий від вичерпного, необхідне подальше та поглиблене вивчення проблематики, перевірка наявних та встановлення нових концептуальних взаємозв’язків у строкатих поглядах на час в науці, у філософії та в мистецтві.

Список використаних джерел:

1. Августин Аврелій 1999, *Сповідь*, перекладач з лат. Ю. Мушака, Основи, Київ, 319 с.
2. Арістотель (n/d), *Фізика*, Книга IV, 11, 219b (Phys. IV, 11, 219b5).
3. Ваі, Х 2022, ‘Образні функції часових та просторових уявлень у музичнотворчому процесі”, *Музичне мистецтво і культура*, т. 1, № 34, с. 113–124. Available at: https://music-art-and-culture.com/index.php/music-art-and-culture-journal/ article/view/775 . [5 Квітень 2026].
4. Гайдеґґер, М 2023, ‘Лист про гуманізм’, *Психологія і суспільство*, № 2, с. 51–74. Available at: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/1224>. [5 Квітень 2026].
5. Геракліт 1995, *Про природу. Фрагменти*, перекладач з давньогр., вступ. ст. та комент. А. Тихолаза, Абрис, Київ, 159 с.
6. Кант, І 2000, *Критика чистого розуму*, перекладач з нім. та прим. І. Бурковського, Юніверс, Київ, 504 с.
7. Копистянська, Н 2008, ‘Час / Художній час: до питання про історію поняття і терміна’, *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, вип. 44, ч. 1, с. 219–229.
8. Кун, Т 2001, *Структура наукових революцій*, перекладач з англ. О. Васильєва, Port-Royal, Київ, 228 с., Ізборник. Available at: <litopys.org.ua>. [5 Квітень 2026].
9. Сартр, Ж-П 2022, ‘Екзистенціалізм — це гуманізм’, *Психологія і суспільство*, № 2, с. 49–65.
10. Сартр, Ж-П 2001, *Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології*, перекладач з фр. В. Ляха, П. Таращука, Основи, Київ, 855 с.
11. Сартр, Ж-П 1993, ‘Слова’, перекладач з фр. О. Жупанського, у Сартр Ж-П, *Нудота. Мур. Слова*, Основи, Київ, с. 317–451.
12. *Філософський словник* 1986, за ред. В. І. Шинкарука, 2-ге вид., перероб. і допов., *Головна редакція Української радянської енциклопедії*, Київ, 796 с., с. 757–758.
13. Ян, Ц, Коротков, Д С & Литовченко, В П 2025, ‘Концептуальні основи філософії часу у світлі сучасних наукових відкриттів’, *Вісник гуманітарних наук*, № 7. Available at: <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/60>. [5 Квітень 2026].

ISSN: 2522-9699, 2616-5007

14. Bergson, H 1965, *Duration and Simultaneity: With Respect to Einstein's Theory*, trans. L Jacobson, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 245 p. Available at: <https://archive.org/details/durationsimultan0000berg>. [5 April 2026].
15. Schismenos, A 2017, 'Time in the ontology of Cornelius Castoriadis', *SOCRATES*, vol. 5, no. 3–4, pp. 64–81. Available at: <https://socratesjournal.com/index.php/SOCRATES/article/view/316>. [5 April 2026].
16. Husserl, E 1964, *The Phenomenology of Internal Time-Consciousness*, ed. by M Heidegger, trans. by JS Churchill, Indiana University Press, Bloomington, 188 p.
17. Haqqani, R 2024, 'Einstein vs. Bergson: A Historic Debate About Time', *TheCollector*, 28 Nov. Available at: <https://www.thecollector.com/einstein-vs-bergson-time-debate/>. [5 April 2026].

References:

1. Avhustyn Avrelii 1999, *Spovid* [Confessions], trans. from Latin by Yu Mushaka, Osnovy, Kyiv, 319 p. [in Ukrainian].
2. Aristotel (n/d), *Fizyka. Knyha IV, 11, 219b* [Physics. Book IV, 11, 219b], Phys. IV, 11, 219b5 [in Ukrainian].
3. Bai, X 2022, 'Obrazni funktsii chasovykh ta prostorovykh uiavlen u muzykotvorchomu protsesi' [Figurative Functions of Temporal and Spatial Representations in the Music-Creative Process], *Muzychne mystetstvo i kultura*, vol. 1, no. 34, pp. 113–124. [in Ukrainian]. Available at: <https://music-art-and-culture.com/index.php/music-art-and-culture-journal/article/view/775> [5 Kviten 2026].
4. Haidegger, M 2023, 'Lyst pro humanizm' [Letter on Humanism], *Psykholohiia i suspilstvo*, no. 2, pp. 51–74 [in Ukrainian]. Available at: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/1224> [5 Kviten 2026].
5. Heraklit 1995, *Pro pryrodu. Frahmenty* [On Nature: Fragments], trans. from Ancient Greek, introduction and commentary by A Tykholaz, Abrys, Kyiv, 159 p. [in Ukrainian].
6. Kant, I 2000, *Krytyka chystoho rozumu* [Critique of Pure Reason], trans. from German and notes by I Burkovskyi, Yunivers, Kyiv, 504 p. [in Ukrainian].
7. Kopystianska, N 2008, 'Chas / Khudozhnii chas: do pytannia pro istoriiu poniattia i termina' [Time / Artistic Time: Towards the History of the Concept and Term], *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filolohichna*, iss. 44, pt. 1, pp. 219–229 [in Ukrainian].
8. Kuhn, T 2001, *Struktura naukovykh revoliutsii* [The Structure of Scientific Revolutions], trans. from English by O Vasylieva, Port-Royal, Kyiv, 228 p., Izbornyk. [in Ukrainian]. Available at: <https://litopys.org.ua> [5 Kviten 2026].
9. Sartre, J-P 2022, 'Ekzystentsializm — tse humanizm' [Existentialism Is a Humanism], *Psykholohiia i suspilstvo*, no. 2, pp. 49–65 [in Ukrainian].
10. Sartre, J-P 2001, *Buttia i nishcho: narys fenomenolohichnoi ontolohii* [Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology], trans. from French by V Liakh and P Tarashchuk, Osnovy, Kyiv, 855 p. [in Ukrainian].
11. Sartre, J-P 1993, 'Slova' [The Words], trans. from French by O Zhupanskyi, in Sartre, J-P, *Nudota. Mur. Slova* [Nausea. The Wall. The Words], Osnovy, Kyiv, pp. 317–451 [in Ukrainian].
12. *Filosofskyi slovnyk* 1986 [Philosophical Dictionary], ed. by VI Shynkaruk, 2nd edn, revised and expanded, Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoi entsyklopedii, Kyiv, 796 p., pp. 757–758 [in Ukrainian].
13. Yan, Ts, Korotkov, DS & Lytovchenko, VP 2025, 'Kontseptualni osnovy filosofii chasu u svitli suchasnykh naukovykh vidkryttiv' [Conceptual Foundations of the Philosophy of Time in the Light of Contemporary Scientific Discoveries], *Visnyk humanitarnykh nauk*, no. 7. [in Ukrainian]. Available at: https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/60 [5 Kviten 2026].
14. Bergson, H 1965, *Duration and Simultaneity: With Respect to Einstein's Theory*, trans. L Jacobson, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 245 p. Available at: <https://archive.org/details/durationsimultan0000berg>. [5 April 2026].
15. Schismenos, A 2017, 'Time in the ontology of Cornelius Castoriadis', *SOCRATES*, vol. 5, no. 3–4, pp. 64–81. Available at: <https://socratesjournal.com/index.php/SOCRATES/article/view/316>. [5 April 2026].
16. Husserl, E 1964, *The Phenomenology of Internal Time-Consciousness*, ed. by M Heidegger, trans. by JS Churchill, Indiana University Press, Bloomington, 188 p.
17. Haqqani, R 2024, 'Einstein vs. Bergson: A Historic Debate About Time', *TheCollector*, 28 Nov. Available at: <https://www.thecollector.com/einstein-vs-bergson-time-debate/>. [5 April 2026].

Надійшло до видання / Received *14.04.2026*
Прийнято до друку / Accepted *10.06.2026*